

ANNA MARIA GRUENFELDER

GRAD SENJ U EUROPSKOJ KARTOGRAFIJI 16. I 17. STOLJEĆA

Anna Maria Gruenfelder
K. Zahradnika 30
HR 10000 Zagreb

UDK:912(497.5):930.85(497.5)"16/17"
Izvorni znanstveni članak
Ur: 1999-12-20

U ovome radu autorica obrađuje ekohistoriju grada Senja na temelju zemljovida iz najstarijih poznatih atlasa i zbirki kao i inženjerijskih skica vezanih uz Vojnu krajinu. Ona u svojoj analizi navedene problematike naglašava da su položaj Senja i blizina granice prema turskom području sprečavali razvoj Senja u onom pravcu u kojem se razvijao prije prodora Turaka u naše krajeve, ali da se Senj unatoč svim poteškoćama uspio sačuvati od militarizacije, a osim toga uspio je sačuvati svoj urbani karakter i socijalna obilježja svojega stanovništva i u tim teškim uvjetima obrane grada i stalne turske opasnosti u svojoj pozadini.

I. ŠTO JE I ŠTO KANI I MOŽE "EKOISTORIJA"?

I. 1. Predmet "ekohistorije" s posebnim osvrtom na Senj

Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Odsjek za jugoistočno-europsku povijest Sveučilišta u Grazu i Institut za jugoistočnu Europu Srednjo-europskog sveučilišta u Budimpešti složili su se oko Međunarodnog istraživačkog projekta "Ekohistorija Triplex Confinium", tj. "ekohistorije" tromeđe triju velikih sila ranoga novog vijeka: Habsburške Monarhije, Republike Venecije i Osmanlijskog Carstva. Pojam "ekohistorija" nova je kovanica za koju još nema definicije čak ni u opširnom pregledu suvremenih težnji u historiografiji u djelu Mirjane Gross *Suvremena historiografija. Korijeni, postignuća, traganja*.¹

¹ M. GROSS, 1996.

U opširnom skriptu Srednjoeuropskog sveučilišta iz Budimpešte mogu se naći različiti napisi zapadnoeuropskih i američkih povjesničara kojima su zajedničke karakteristike analitička metoda umjesto narativne, te okrenutost ekonomskoj i socijalnoj povijesti, koja je povezana s mnogim područjima društvenog života. Tematika bi se mogla svrstati u etnografiju i kulturnu antropologiju u smislu Henrija Pirennea.² Iako (još) ne postoji definicija pojma "ekohistorija", istraživači se usredotočuju na istraživanje prirodnog okoliša u kojem se događa čovjekovo djelovanje (kolokvij početkom 2000. godine trebao bi donijeti prijedloge primjenljivih definicija, a prije svega dogovor o metodama).

Povjesničari koji se bave ekohistorijom, ne mogu uprizoriti i utvrditi fizionomiju određenog krajolika u određeno vrijeme samo na osnovi arhivske građe. Slikovni su prikazi, npr. vedute prirodnog i kulturnog krajolika, nezaobilazni izvori, a ipak su nepouzdana – zato povjesničari i posežu za geografskim prikazima, za zemljovidima.

U istraživanju kartografske zbirke Hrvatskoga državnog arhiva i bečkoga Ratnog arhiva s posebnim osvrtnom na kartografske podatke o Senju pronašla sam – zahvaljujući svesrdnoj pomoći dr. Mirele Slukan, koju i ovom prigodom ističem s osobitom zahvalnošću – zemljovide iz najranijih poznatih atlasa i zbirki. Ondje se nalaze i inženjerijske skice, tj. tehnički dokumentacijski materijal. Upotrijebila sam ih kao izvor za kulturni krajolik i kao nadopunu uz zemljopisne karte. To mogu obrazložiti time što te skice imaju legende ili su praćene više-manje iscrpnim i informativnim komentarima i izvještajima svojih autora, koji su se na taj način već pobrinuli za verifikaciju svojih viđenja i objektivirali svoje individualne percepcije određenog mjesta.

I. 2. Mogućnosti i granice kartografskih interpretacija

Do sada sam povijest senjskih uskoka i njihova značenja za povijest habsburških nasljednih zemalja obradila kao političku i diplomatsku povijest, kao interakciju uskoka s trima velikim silama: s Habsburgovcima, Mletačkom Republikom i Osmanlijskim Carstvom. No, političkoj i diplomatskoj povijesti uskočkog pitanja bez poznavanja topografije mjesta i okruženja u kojem se ta povijest zbivala, nedostaje bitan aspekt: prirodni ambijent u kojem se odvijaju povijesni procesi. Mirela Slukan služi se "ekohistorijom" da bi istražila utjecaje povijesnih procesa na prirodu, na fizičke i društveno-geografske osobine pejzaža, odnosno na ukupnu ekološku transformaciju prostora. Ja sam krenula obrnutim putem, istražujući prirodne preduvjete za koje su historiografi tvrdili da su senjske uskoke

² M. GROSS, 1996, 213.

usmjeravali na more i na gusarstvo morem. Nastojala sam pomoću kartografskih i zemljopisnih podataka provjeriti i evaluirati argumente kojima su uskoci opravdavali svoje napade na mletačke i druge strane trgovinske brodove i svoje pohode na turski teritorij praćene pljačkama. Suvremeni mletački historioografi, kao npr. nadbiskup zadarski Minuccio Minucci i mletački "državni teolog" Paolo Sarpi, ali i biskup senjski, Rabljanin Mark Antun de Dominis, koji u predaji o senjskim uskocima slovi kao jedan od najljućih neprijatelja uskoka, imali su razumijevanja za uskoke, za "surovu prirodu" (Paolo Sarpi) koja je stanovnicima grada Senja uskratila mogućnost da mirno žive od plodova zemlje i svog rada na poljima, i koja ih je umjesto toga upućivala na more, da nastave drevnom tradicijom gusarstva. Po mletačkim je historiografima prirodni okoliš zajedno s habsburškim vladarima i dvorovima "stvorio" uskoke i "uskočko pitanje". I mletački dužnosnici, koji su došli u izravni dodir sa senjskim uskocima, ističu prirodne uvjete kao važne čimbenike za potpuno razumijevanje fenomena "senjskih uskoka".

Zato se u ovom napisu ispituje u kolikoj je mjeri prirodni senjski krajolik "skrojio" Senjanima način života. Utvrđuju se, dakle, prirodni, geografski podatci, koji se mogu razabrati iz narativnih izvora. Kartografija 16. i 17. stoljeća o Senju pruža niz informacija o mjestu i prirodi Senja koje mogu poslužiti kao osnova "ekohistoriji Senja", povijesti prirodnih preduvjeta života ljudi. Zemljovid iz toga razdoblja još nisu postigli stupanj apstrakcije i simboličnog prikaza geografskih osobina; okoliš i sve što čini krajolik: more, putove, šume i brda, brežuljke ili strme stijene, gradove, utvrde i druge ljudske tvorevine oni pokazuju konkretno, čak vrlo naivno-realistično. Takvi sadržaji potiču na to da se likovni prikazi usporede s nalazima iz izvorne građe i historiografije o uskocima. U tom je postupku, naravno, uvijek prisutna opasnost da će narativni izvori utjecati na viđenje i usmjeriti pogled i interpretaciju; likovni je prikaz još manje jednoznačan od riječi, on dopušta više mogućih tumačenja; također valja imati na umu da je crtača možda vodila njegova vlastita mašta, ili je pak utjecao na njega njegov nalogodavac, naručitelj zemljovida ili namjena pojedine zemljopisne karte.

Glede vremenskog raspona morala sam se ograničiti na one karte koje su mi bile na raspolaganju u Hrvatskom državnom arhivu i u Ratnom arhivu u Beču. Iako najranije karte, portulanske karte istočne obale Jadranskog mora potječu iz 13. stoljeća, Senj se – prema mojim sadašnjim spoznajama – na zemljovidima pojavljuje tek u kasnom 16. stoljeću. Ali iz tog vremena ima cijeli niz zemljopisnih karata. Početkom 17. stoljeća nastalo je zatišje u kartografskoj produkciji, a izrada zemljovida ponovno je oživjela nakon oslobođanja velikog dijela Trojedne Kraljevine od Turaka u drugoj polovici 17. stoljeća. Karte Hrvatskog primorja nastale su čak u Nizozemskoj; austrijski su kartografi radili na kartografskom snimanju prostora Vojne krajine, ali velika zasluga za

usavršavanje kartografske tehnike i terenskog istraživanja pripada prije svega mletačkoj kartografskoj školi.

S obzirom na to da je kartografsko mjerenje na terenu bilo tek u povojima,³ ne može se pretpostaviti da su sve te zemljopisne karte izrađene na osnovi podataka dobivenih na terenu, odnosno da su autori zemljovida krajolikom koji su kartografirali, vidjeli, osobno proputovali i snimili ga. To još više vrijedi za vedute, koje dočaravaju gradove i naseljena mjesta, tako reći kulturni krajolik što ga je čovjek stvorio iz prirode. Zemljopisne karte iz zore kartografske tehnike rijetko u svojim još predmetnim simbolima daju percepciju jednoga mjesta samim time što se ono na karti pojavljuje. Sam upis već je iskaz o značenju određenoga grada; kartografski prikazi nisu objektivna informacija, jer s njome ide rukom pod ruku uvijek prepoznatljivo vrednovanje. Obilježja pokazuju koju je funkciju imalo određeno naselje: ako je riječ o utvrđi, onda su se stanovnici, odnosno doseljenici, okupljali na njezinu podnožju i izgradili naselje uokolo. Velik broj krajiških gradova na kopnu odlikuje se tom panoramom, pa se mogu prilično sigurno utvrditi faze nastanka naselja i iz te spoznaje može se izvući zaključak o razdoblju naseljavanja, povlačenja Turaka i ponovne kolonizacije određenog kraja.

Postupak uspostavljanja veza između tih izvora i pisane građe dovodi istražitelja u napast da mnogoznačnost zemljovidnih iskaza tumači već u pravcu određene pretpostavke. Slika, zemljovid, naprosto vane za tumačenjima. A dobivena interpretacija traži da se uklopi u širi kontekst, u historijski ekološki sustav. To razumijevam pod pojmom "ekohistorija", zamke koje su interpretacije "petitio principii".

II. KARTOGRAFSKI IZVORI I NALAZI

II. 1. Primjeri zemljovida

Hrvatski državni arhiv posjeduje faksimile nekih od najstarijih karata za koje kartografi uopće znaju,⁴ kao npr. atlasa *Theatrum Orbis Terrarum* nizozemskog izdavača *Abrahama Orteliusa*,⁵ objavljenoga godine 1570. u Amsterdamu, te karata Nizozemca Gerarda Mercatora, *Sclavonia, Croatia, Bosnia cum Dalmatiae parte*,⁶ iz njegova djela *Atlas sive Cosmographicae Meditationes de Fabrica mundi et Fabricati Figura* iz 1593. Na objema su

³ M. SLUKAN, 1999.

⁴ M. SLUKAN, 1999.

⁵ Najstariji faksimili se ne mogu fotokopirati; zato nema slike uz tekst!

⁶ Sign. A. II. 13 Hrv. državnog arhiva.

kartama i danas značajna mjesta Hrvatskog primorja – Rijeka/Trsat, Bakar, Crikvenica, Novi Vinodolski i Senj – dosta precizno i sadržajno dokumentirana; na poleđini Mercatorove karte nalazi se tekst na "nizozemskom" jeziku, iz kojeg proizlazi da je Senj "najvažniji grad Slavonije"; da je smješten uz more, ali da ga "sjeverac jako tuče i izaziva mnogobrojne nevere na moru".⁷ "Najvažniji grad Slavoniae (sic!) zove se Senj, a smješten je uz more".⁸

Na tim su zemljovidima istočna obala Jadranskog mora, Hrvatsko primorje i Mletačka Dalmacija smješteni na dosta uzak obalni pojas. Dok je očito Zapadna Europa poznavala sva značajnija mjesta Hrvatskog primorja, njihovo je zaleđe bila bijela mrlja; putovi koji iz Primorja vode do unutrašnjosti, završavaju u brdovitom kraju, iza kojeg se prostiru veliki, očito neistraženi krajevi Bosne.

Bosna je – kako kaže Mirela Slukan – ostala zatvorena, nedostupna sve do mirovnog ugovora u Srijemskim Karlovcima (1699.), jer se Turci čak i za svoje osvajačke ratove nisu služili zemljopisnim kartama niti drevnom i značajnom arapskom baštinom u matematici, astronomiji, geografiji, kartografiji.⁹ Osmanlijsko je Carstvo išlo za širenjem svoga teritorijalnog posjeda, za što više uporišta i za velikim područjima, ali nije bilo zainteresirano za izgradnju čvrstih administrativnih uporišta i za upoznavanje novih posjeda. Umjesto toga su novoosvojena područja prepuštali nesposobnim i korumpiranim nižim dužnosnicima. Bosna se kartografski mogla snimiti, kako pokazuje M. Slukan,¹⁰ tek zahvaljujući Mirovnom ugovoru u Srijemskim Karlovcima 1699., kad su prvi put utvrđene granice i obveza obilježavanja tih granica između Osmanlijskog Carstva, Mletačke Republike i Austrijske Monarhije.

Slabo poznavanje turskih krajeva, pa i Bosne, može se obrazložiti i strahom putnika-namjernika pred tim nepoznatim svijetom, pogotovo zato što su Turci zbog svojih osvajačkih i pljačkaških pohoda bili na glasu kao apokaliptični jahači.

Mercator i Ortelius svojim zemljovidom upućuju na to da Kvarner, Riječki zaljev i Podvelebitski kanal, pa čak i pučina ispred Dalmacije, nisu bili plovni niti su sloveli kao važni pomorski putovi. Oba su kartografa, naime, ucrtala brodove samo u Mletačkom zaljevu, ali ne i u Velebitskom kanalu. Kvarner i Velebitski kanal na ovim su zemljovidima prikazani nerealno uski, ispred također nestvarno razvedene obale.

⁷ M. SLUKAN, 1999, 127, separat iz *Arh. vjesn.*, god. 41, 1998, str. 121-161. Karta pod tom signaturom završava na gornjem rubu sa "St. Georg i Jablanac".

⁸ I de voornaemste Stede van Sclavoniae zijn Senia genaent, gelegen geen aen de See, doch wordse door den noorden windt met, grawelijcke tempeesten seen gegn velt.

⁹ M. SLUKAN, 1999, 27.

¹⁰ M. SLUKAN, 1999, 31.

granicu. Godine 1544. Hirschvogel je radio po nalogu kralja Ferdinanda na mjeranju Kraljevine Ugarske. Kao sinteza toga rada 1565. nastaje velika karta Ugarske, sastavljena od 12 listova, nazvana *Sclavoniae, Croatiae, Carniae, Istriae, Bosniae finitimarumque regionum nova descriptio* ili "Zu Her der Römischen zu Hungern und Behaim Kün. May. Ertzhertzogen zu Österreich ist diese Carta der königreich, Fürstenthumb, Grafschafften und Landen Hungern, Bossen, Crabaten, Dalmatien, Windisch Lande etc." Karta je drvorez u 12 listova; 80,2 x 150,7 cm.¹¹ Još jedna Hirschvogelova karta iz godine 1573., kolorirani bakrorez, također pokazuje grad "Zeng"/Senj.

Hirschvogel je crtao karte na osnovi osobnog rada na terenu, što je bilo vrlo rijetko u razdoblju kad istraživačima nisu bile na raspolaganju preciznije mjerne naprave i instrumenti za orijentiranje u prirodi.¹² Ali Hirschvogelove su karte donekle precizne i detaljne samo na kontinentalnom dijelu Hrvatske; obalni pojas hrvatskih zemalja na Hirschvogelovim je zemljovidima neusporedivo manje detaljan i udaljen od stvarnih prilika na terenu.

Među prvima, kartografska mjerenja i astronomsko-geodetska opažanja na području Kraljevine Hrvatske provodio je Wolfgang Lazius (1514.-1565.), dvorski savjetnik i bečki sveučilišni profesor. On je 1556. izradio jednu od najstarijih karata Ugarske i susjednih zemalja koja prikazuje i Hrvatsku.¹³ Ona prikazuje Senj i sva važnija mjesta Hrvatskog primorja.

Veze između Senja i zaleđa preko Senjske Drage i Vratnika pokazuje Martin Stier na svojoj karti iz 1660.¹⁴ Brdovito senjsko zaleđe vidljivo je na karti iz godine 1690. (Sl. 2) rimskog kartografa Giacoma Cantellija da Vignole, kartografa u službi vojvode Modene, kako se on sam predstavlja na jednom od svojih zemljovida. Godine 1695. Gerardus i Leonardus Val na karti sign. A. II. 27, *Dalmatia, Sclavonia, Croatia, Bosnia, Servia et Istria distributa in singulares distiones et dioces, una cum Repubblica Ragusana et circumjacentibus regionibus Hungaria Venetiis, Statu ecclesiastico, Neapoli, Macedonia* gradove "Segna", "Carlostat", "S. Veit", "Zara", "Sebenico" i "Ragusa" kao "urbes celebres", ističu šesterokračnom zvijezdom, koja bi s naznačenim rondelama mogla uputiti na fortifikacijske zidove.

U 15. i 16. stoljeću kartografija hrvatskih krajeva već je u Italiji dosegla visoku razinu. Mletački geografi i kartografi imali su vrlo važnu ulogu u karto-

¹¹ Sign. A.II. 9 Hrv. državnog arhiva.

¹² M. SLUKAN, 1999.

¹³ Unikatni primjerak pohranjen je u Sveučilišnoj knjižnici u Baselu. U HDA/KZ, sign. A.III.6, čuva se kasnije izdanje ove karte koje je 1573. Abraham Ortelius objavio u svom atlasu *Theatrum Orbis Terrarum*.

¹⁴ M. VILIČIĆ, 1970, 19.

Sl. 2. Hrvatsko Primorje, Lika i Krbava na zemljopisnoj karti talijanskog kartografa Giacoma da Vignole Cantellija, 1690.
(Hrvatski državni arhiv, sign. A. II. 22.)

grafskom upoznavanju hrvatskih zemalja, poglavito obalnog područja, ali i kartografima iz Rima i Genove pripada velika zasluga za to.

Tijekom druge polovice 17. stoljeća jačaju inicijative mletačkih i talijanskih kartografa za istraživanje i kartografsko snimanje i habsburškog dijela Hrvatskog primorja. Već spomenuti Giacomo Cantelli da Vignole, geograf u službi Vojvode od Modene (kako se on sam predstavlja)¹⁵ na svojoj karti *La Croatia e la contea di Zara* iz 1690. (A. II. 22) (Sl. 3) obilježio je mjesta duž obale opasana gradskim zidinama, i sitno naznačenim crkvenim tornjevima. Iz te karte proizlazi da Senj spada u one gradove središte kojih je utvrda na uzvisini, koji su se, prema tome, razvijali oko burga kao krajiški gradovi u unutrašnjosti (Brinje, Otočac). Kako to u Senju ne odgovara ni panorami grada, niti povijesti njegova razvitka, takvi prikazi zorno pokazuju da kartografski podatci sami po sebi nisu dovoljno pouzdani: kartografija bilježi zatečeno stanje viđeno očima ili maštom crtača. Napose u 17. stoljeću zemljopisne karte postaju bogate konkretnim detaljima, i onima koji služe političkoj propagandi, veličanju vladara; nasuprot tim interesima, stvarna želja za kartiranjem i geografskim upoznavanjem određenog kraja manje je važna.

II. 2. *Vedute Senja i njihove poruke*

U 16. i u 17. stoljeću izum tiska omogućuje razvitak grafičke umjetnosti, a ona se primjenjuje i za širenje geografskog znanja. Drvorezi i bakrorezi veduta gradova, koji se tiskarskom tehnikom umnožavaju, služe kao geografska učila o gradovima i krajevima. Te vedute, kao uostalom i zemljovid iz 17. stoljeća, upoznaju promatrača ne toliko sa stvarnim krajolicima i gradovima, koliko s viđenjima i vizijama gradova i krajeva. U njima se ujedanjuju mašta, politički stavovi, interesi i ciljevi autora. Zahvaljujući napretku Gutenbergove tiskarske tehnike, te su se grafike mogle raspačavati u velikom broju, dakako ne kao originalna umjetnička djela, nego kao informativna i propagandna sredstva. U Uskočkom ratu (u Mletačko-habsburškom ratu) obje su se strane služile novim metodama propagande – letcima, apelima i apologetskim raspravama.¹⁶

Najstarija veduta Senja prema mom sadašnjem saznanju potječe iz 1617. Bečanin Georg Keller prikazao je pomorsku bitku uskoka protiv mletačkih galija. Sasvim sigurno Georg Keller nije htio dokumentirati povijesni događaj, jer ni jedan dokument ne potvrđuje da se 1617. ispred Senja dogodila pomorska bitka.

¹⁵ Na svojoj karti *Dalmatia maritima Occidentalis, Dalmatia maritima orientalis* iz 1689. (A.II.23).

¹⁶ C. HORVAT, sv. 32, 412. i sljed.

Sl. 3. Dijelovi Hrvatskog primorja, Like i Podgorja na karti Giacoma da Vignole Cantellija, 1695. (Hrvatski državni arhiv, sign. A. II. 27.)

Postoji, međutim, izvješće mletačkog nuncija u Grazu i onoga u Pragu, po kojemu je uskoc Frletić 1617. u roku od 31 sata potopio 30 mletačkih vasela, ubio 30 osoba i oteo nekolicinu njih.¹⁷ Autor crteža očito je htio istaknuti hrabrost i spretnost uskoka, koji sa svojih jednostavnih brodova napadaju moćne

¹⁷ C. HORVAT, sv. 34, 398. i sljed., br. 546.

Sl. 4. Grad Senj i bliža okolica, bakrorez J. W. Valvasora iz 1687.

mletačke galije. Propagandna poruka za psihološki rat Habsburgovaca protiv Venecije očita je: autor veliča borbenost senjskih uskoka, junaštvo ratnika protiv velikih galija moćne Mletačke Republike. Fizionomija Senja na Kellerovoj veduti vrlo je vjerojatno "idealni portret" grada, stiješnjenog unutar gradskih zidina, kao kulise za borbu uskoka protiv Mlečana: Grad opasan solidnim zidinama, prije svega je grad s mnogo crkvenih tornjeva, prema tome velik, moćan, grad bogatih građana, koji svoju financijsku moć potvrđuju izdašnim darivanjem Crkvi.¹⁸

Johann Weickhard Valvasor ilustrirao je bakrorezima svoje opise gradova u svom djelu *Die Ehre des Herzogthums Crain* (izdano 1687. u Ljubljani), među inima i Senja (Sl. 4). Valvasorov bakrorez Senja, za razliku od Kellerova, daje detaljan i prilično vjeran prikaz grada, koji doista može poslužiti za topografiju. Topografsku vedutu, iz koje su vidljive sve bitne arhitektonske karakteristike Senja, ostavio je i Vincenzo Mario Coronelli (1650.-1718.), prvi službeni mletački geograf i autor najboljih mletačkih atlasa,¹⁹ godine 1688. (Sl. 5).

¹⁸ M. VILIČIĆ, 1970b, 263-270.

¹⁹ M. SLUKAN, 1999, 21.

Sl. 5. Veduta grada Senja i okolice, V. M. Coronelli, 1688.

Zemljovid i vedute, odnosno uopće grafička tehnika, služili su kao prijeko potreban informativni materijal kad su habsburške vlasti tijekom 17. stoljeća počele sustavnije utvrđivati pogranične točke, odnosno utvrde, osiguravati svoje teritorijalne posjede u neposrednom susjedstvu s turskim područjima i potiskivati Turke dalje u unutrašnjost Balkanskog poluotoka. Tijekom oslobađanja Like habsburške su vlasti pristupile snimanju građevinskog stanja graničnih utvrda. U tu svrhu Dvorsko ratno vijeće osniva povjerenstva, odnosno imenuje povjerenike (komesare) za ispitivanje. Senj je 1639. posjetio vojni inženjer Giovanni Pieroni sa zadatkom da pregleda fortifikacijski sustav. Pieroni je o tom putovanju sastavio opsežan izvještaj i izradio skicu gradskih zidina i kaštela.²⁰ Ta skica prikazuje samo tlocrt grada i same zidine; čak nema oznake za položaj grada u prostoru; ona je rad inženjera usredotočenog isključivo na građevinske elemente, dočim njegov izvještaj zorno opisuje i prirodni krajolik: "Senj je okružen visokim, strmim stijenama s malim zaljevom, koji Senju služi kao luka..." i političko okruženje Senja: "Senj ima kao nepo-

²⁰ E. LASZOWSKI, 1898, 24 i dalje.

sredne susjede (confinanti) Turke i Mlečane, podjednako nepovjerljive snage ... Senj je grad posebne važnosti kao glavni grad "Dalmacije... kad bi Senj pao, carstvo bi pretrpjelo veliku štetu..."²¹

III. KOMPARATIVNA ANALIZA PRIKAZANOG MATERIJALA

Kao ishodište za usporedbu nalaza iz arhivske građe s likovnim materijalom poslužili su mi fondovi "Kayserliche Kriegs Cantzley – Kayserlicher Hofkriegsrat", koji nastaju četrdesetih godina 16. stoljeća i obuhvaćaju zapise (protokole) o dopisivanju između Dvorskoga ratnog vijeća i kapetana u graničnim postajama vezanom uz materijalne potrebe vojnika u njima. Takav materijal sadrži i fond "Inneroesterreichischer Hofkriegsrat" ("Unutaraustrijsko dvorsko ratno vijeće), serija "Militaria – Croatica"; spisi o financijskim izdancima nalaze se u arhivu Dvorske komore u Arhivu staleža u Grazu; fond Vojne krajine u Državnom arhivu Slovenije je komplementarna građa u dopisivanju između kapetana na samoj granici i središnjih vlasti.

Nalaz iz te arhivske građe potvrđuje da je u senjskoj posadi vladala teška oskudica hranom, novcem za vojničke plaće i oružjem za obranu. Pljačkaške pohode na tursko područje opravdavali su Senjani, kao i vojnici u drugim, kopnenim postajama, upravo tom oskudicom i potrebom samopomoći.

Dokumenti svjedoče o znatnim ulaganjima za "Moehrgrenzen", za "Primorsku granicu", koja nisu bila manja od onih za Unutaraustrijske zemlje Štajersku, Korušku i Kranjsku. Staleži su pružali silan otpor; samo argument da bi nedostatna obrana Senja mogla biti poziv Turcima da se približe Jadranu i odande prodru prema Istri i Furlaniji, mogao je staleže prisiliti da ispune svoje financijske obveze. Jamci uspješne i sigurne obrane Primorja od Turaka senjski su uskoci u posadi grada Senja, i zato su oni nezamjenjivi, tako je branilo izdatke Dvorsko ratno vijeće u Grazu. Zbog velike važnosti Senja za obranu Habsburgovci su Senju poklanjali i stanovitu skrb i djelatnu brigu.

Suvremenici, kao npr. spomenuti mletački historiografi, dovodili su u pitanje tu ulogu senjskih uskoka i njihovu učinkovitost u obrani od Turaka. Sarpi to čini jasnim distanciranjem od tog uvjerenja koje je vladalo u Dvorskom ratnom vijeću u Grazu, i to zato – kako tvrdi – jer su dvorjani sve do nadvojvodske obitelji vukli korist iz plijena. Osim toga, tako tvrdi Sarpi, uskoci sebi nadoknađuju iz plijena zaostatke u plaćama i materijalnoj skrbi, pa su za vlasti jeftina i profitabilna snaga, koja Unutarnju Austriju pošteđuje većih troškova. Uskoci drugačije ne bi mogli živjeti, jer surova priroda u Senju,

²¹ E. LASZOWSKI, 1898, 24.

općenito u Primorju, onemogućuje im bavljenje poljoprivrednom i vrtnom proizvodnjom. Jedino su bogatstvo Senja šume.

Ti historiografi – podrijetlom iz područja ljutog neprijatelja – uskoka – uvažavaju prilike. Oni nisu uskoke smatrali "najobičnijim zločincima" pohlepnicima za plijenom,²² kako se u novijoj povijesti rado ističe. Minuccio Minucci i Paolo Sarpi imali su razumijevanja za "surovost prirode i tešku nestašicu u Grazu ili Pragu/Beču, koja Senjane prisiljava na to da svoju egzistenciju osiguraju na nepošteni način. S druge strane, ti nalazi djeluju protiv mistificiranja uskoka kao "narodnih heroja i boraca protiv tuđinske vlasti".²³

Arhivska građa ne potvrđuje ocjene koje se čuju npr. od Stanojevića, da je Senj oskudijevao u svemu, da su vladali glad i bijeda među vojnicima i u cijelom gradu. Prema arhivskoj građi Habsburgovci su od 1537. godine ulagali i u posadu, i u njezino pojačanje, i u utvrđivanje mjesta. Godine 1540. Ivan Lenković se prihvatio obnove starih fortifikacijskih zidina, 1551.-1558. gradi se tvrđava Nehaj kao zaštitu neposrednog zaleđa. Do 1560. izgradila se ona panorama grada po kojoj je Senj i danas prepoznatljiv.

Senj je pružao, unatoč svojoj "surovoj prirodi" (Paolo Sarpi), stanovite prirodne pogodnosti, zbog kojih je Dvorsko ratno vijeće Senj držalo dugoročno perspektivnim gradom za trgovinu i značajnijim prometnim mjestom.

SENJ KAO VEZA IZMEĐU MORA I KOPNA

Spomenute najstarije karte iz 1570. pokazuju da je Senj bio povezan sa zaleđem putem koji je vodio sve do rubova dodira s turskim područjima; obalni je pojas uzak, a iza njega završava poznati svijet i počinje nepoznato područje turskih osvajanja; turski dio sve do mirovnog ugovora u Srijemskim Karlovcima nije bio dostupan istraživanjima, a turske vlasti same nisu provodile kartografiranje.²⁴

Na Valvasorovoj veduti Senja iz 1687. i na Coronellijevoj iz 1688. Senj je ostao bez svog puta na kopnu: na oba je prikaza Senj ostao bez svoje klisure podno Vratnika, bez Senjske drage. Senj je optočen ravnim poljem, kojim prolazi put u pravcu prema sjeveru, prema Rijeci, mimo gradskih vješala. Te karte odudaraju od Pieronijeva opisa strmine stijena i uzanog obalnog pojasa, koji je – kako izvještava Pieroni – preuzak čak za vrtove. Pieroni je naveo rutu kojom se cesta iz Senja preko Vratnika nastavljala prema Karlovcu. Put je

²² C. W. BRACEWELL, 1997, 8.

²³ G. STANOJEVIĆ, 1973, 10.

²⁴ M. SLUKAN, 1999.

prolazio pokraj Brinja i Jezerana, preko Kapele do Modruša, odakle se račvao u dva kraka; jedan je vodio preko Donjeg Modruša u Plaški, a drugi u Čakovac, Generalski Stol, Zvečaj i dolinom Mrežnice prema Karlovcu.²⁵ U 18. stoljeću izgrađena Struppijeva cesta držala se tog pravca. Čak i na izgrađenoj cesti put prema Karlovcu bio je još uvijek naporan i opasan: konjem se iz Karlovca moglo stići u Senj za 20 do 24 sata, a prijevoznicima trgovačke robe trebalo je najmanje 5, često 7 dana. Zimi je taj put tjednima ostajao neprohodan jer se nije mogao očistiti od snijega.

O uporabi toga puta u 16. i 17. stoljeću ima malobrojnih izravnih arhivskih podataka. General granice i dužnosnici Vojne krajine dolazili su iz Karlovca u Senj – potvrđeno je to za suđenje što ga je senjski kapetan Kaspar Raab 1584. pokrenuo protiv vojvoda, braće Daničić.²⁶ Iako se ta ruta nakon prodora Turaka prema Lici našla na domak turskih osvajanja i bila je izložena haranju turskih četa; a zemljopisne karte registriraju samo dionicu do posljednje habsburške postaje, ima potvrda za to da je pučanstvo kranjskih gospostija u blizini te rute održavalo prilično tijesne veze sa stanovnicima na turskim područjima. Rodbinski kontakti, ali i vrbovanja za prijelaz stanovnika na habsburška područja i, na poslijetku, "Kundschafter", izvjestitelji, špijuni, služili su se poznatim vezama za dosta frekventan pogranični promet, kako potvrđuju zapisnici Dvorskoga ratnog vijeća Unutarnje Austrije u bečkom Kriegsarchivu. Nema, međutim, ni jednog zemljovida koji bi pokazao kopnene veze između primorskih gradova. Posve je sigurno, naime, da su carske i nadvojvodske komisije za istraživanje prilika u Senju za prikupljanje plijena ("Buthinskommission") i za pregovore s mletačkim vlastima iz Graza i Beča putovale preko Rijeke; za neke povjerenike (npr. za dolazak Josipa Rabatte i biskupa Marka Antuna Dominisa 1600.) potvrđeno je da su od Rijeke do Senja došli brodom. I opskrba za senjsku posadu, te za postaje Senjske kapetanije (npr. za onu u Brinju), te dio plaće koja se posadi davala u naravi, u žitu, stizale bi morskim putem. Žito se uglavnom nabavljalo u grofoviji Pazin/Mitterburg jer je taj dio Istre bio najbliži Primorju, pa se žito iz Istre morskim putem izravno moglo dopremiti u Senj.

Potvrđeno je da su uskoci svoj plijen dovozili u Rijeku i dalje prema Kranjskoj, kroz Istru u Sloveniju, da su u Klenovici, Novom Vinodolskom i u Bribiru imali skladišta odakle su robu prebacivali do Slovenskog primorja. Ondje se kao skladišno mjesto vrlo često spominje Ilirska Bistrica. Tržnica u Ljubljani bila je prevažno mjesto preprodaje njihova plijena.

²⁵ S. SZAVITS-NOSSAN, 1970, 127 i sljed.

²⁶ IOeHKR/Cr. 1584, spis o suđenju.

SENJSKA LUKA

Kao što pokazuju slike iz 16. stoljeća, Velebitski kanal očito nije poslužio kao trgovinska ruta jer je zacijelo bio pretijesan za manevriranje velikim galijama i trgovačkim brodovima. Mercator je u legendi uz svoju kartu čak zabilježio da bura tuče senjsku luku, što je dodatni argument za to da je plovidbeni put obilazio kanal i prolazio mimo vanjskog otočnog pojasa. Iz zapisa "Croatica" u bečkom Kriegsarchivu proizlazi da se i trgovinski promet između Hrvatskog primorja i mletačkih luka obavljao preko luka Bakar i Kraljevica. O tome svjedoče pregovori u Beču i u Pragu oko prijedloga prodaje drveta iz senjskih šuma Mletačkoj Republici. Biskup Mark Antun de Dominis, koji je bio uključen u te pregovore 1599.-1600., ponudio je Veneciji kao polog za mletački zajam 50.000 mletačkih škuda (uz senjske šume) pristojbe iz senjske luke. Nigdje nije zabilježeno da je Senj u to vrijeme imao neke značajnije prihode iz svoje luke. Venecija i nije pristala na tu ponudu. Razlog toga da senjska luka tijekom 16. i 17. stoljeća nije bila značajna trgovinska luka, zacijelo je povezan s otežanim prometnim prilikama prema kopnu. Ali za senjsku luku postojala je još i prirodna okolnost koja je onemogućavala plovidbu većim brodovima. Kad se, naime, u 18. stoljeću prišlo proširenju senjske luke, o čemu govori plan iz 1779.,²⁷ kartografi Vojnog inženjerijskog odjela u Karlovcu ustanovili su da je potok kroz Senj prema moru s otopljenim snijegom u planini navozio na ušće velike količine pijeska i šljunka izmiješanog solju; zbog tih se nanosa morsko dno podiglo do te mjere da je more došlo do samih gradskih zidina, dok je luka postala plićakom, u kojem je zbog tih nanosa većim brodovima bilo onemogućeno sidrenje. Ti su prirodni uvjeti pridonosili razvitku posebnih brodova kojima su se služili uskoci. Svjedočenje talijanskog trgovca Giovannija²⁸ o spretnim uzanim brodovima na vesla i jedra, potvrđuje Kellerova veduta Senja i pomorske bitke uskoka 1617. Na tim brodovima bilo je mjesta za najviše dvadesetak ljudi. Oblik izduženog korita omogućavao je manevriranje u plićaku i prolaz kroz tjesnace, a ako su te brodove gonile mletačke galije, uskoci bi ih uvukli kroz gradska vrata ili pak potopili. Iste su brodove upotrebljavali Omišani i Neretvani.

Za osposobljavanje luke, kojemu je inženjerijski odjel pristupio krajem 18. stoljeća, prva je preporuka glasila: kanalizirati potok i odvesti ga iz područja današnje luke u pravcu jugoistok, te izgraditi bedem kod crkvice sv. Marije od

²⁷ Plann der kayserlich-koeniglichen Militaer See Stadt Zengg, und Seinem Porto wie Selber mit anbauung neuer Magazine und Wohnhaeuser zu vergroessern waere. KA Wien sign. Gih 1501. On pokazuje prijedloge za izgradnju magazina i stambenih zgrada duž Obale sv. Ambroza u pravcu JI/SZ, te kod Sv. Marije od Arta (SZ/JI)

²⁸ F. RAČKI, *Starine IX*.

Arta. Da bi se luka još i zaštitila protiv bure, inženjerija je predložila pregrađivanje otvorenih dijelova obale stambenim zgradama o koje bi se bura lomila i tako oslabila.²⁹

PITANJE SENJSKIH ŠUMA

Prema Sabljaku³⁰ je "nekada" senjska luka bila zaštićena zahvaljujući gustim šumama visokoga rasta, i to sve do konca 18. stoljeća, kad su se šume sjele i prodavale Veneciji na inzistiranje Mlečana i na diplomatska nastojanja Mlečana kod Rudolfa II. Valvasorova veduta ide u prilog toj tvrdnji, jer su na njoj brda oko Senja blage, ošumljene uzvisine, koje nimalo ne nalikuju na oštre vrletne klance, kako napominje 1639. godine dvorski inženjer Giovanni Pieroni: "Segna citta...posta su l' mare Adriatico, a piedi di alti, et asprissimim monti di nudo sasso..."³¹ I nepotpisana karta LIX u Hrvatskom državnom arhivu *Segna ou Zegna, dans la Morlaquie, sur le Golfe de Venise* te veduta Georga Kellera pokazuju oštre stijene jedva ošumljene, sa strmim padom prema moru. Pisani izvori demantiraju postojanje korisnih šuma u neposrednoj blizini Senja. Naime godine 1540. Ivan je Lenković već na nalog kralja Ferdinanda I. očistio teren ispred gradskih zidina radi zaštite od nenadanih upada turskih martoloza "kroz guste šume" sve do neposredne blizine grada. Stvarati potpuno pregledni pojas u kojem strše samo utvrde i naselja oko njih, to je bila nepisana ali usvojena doktrina Dvorskoga ratnog vijeća u Grazu; prijedlozi za to dolazili su od samih graničnih utvrda, od generala granice Andreasa Auersperga. On je predložio Dvorskom ratnom vijeću u Grazu da nadvojvoda razmisli o sječi šuma 1. radi bolje preglednosti terena i sigurnije obrane, ali 2. još više radi koristi koju bi sam nadvojvoda mogao imati od drva (umjesto da ga prepusti Veneciji). Jedino u takvim se pregovorima u Dvorskom ratnom vijeću pobudilo zanimanje za Senj, što opet potvrđuje ocjenu Paola Sarpija po kojoj je nadvojvodski dvor zainteresiran za Senj i za uskoke samo onoliko koliko mu oni donose neposredan profit.³² Na dobit nisu računali samo zbog izravnih prihoda od prodaje drva. Dvorsko ratno vijeće prihvatilo je prijedloge što ih je podnosio kapetan Kaspar Raab, a desetak godina kasnije Josip Rabatta: "Korisno uposliti" senjsku posadu

²⁹ Gih 1501, 1779.

³⁰ S. SABLJAK, 1990, 271.

³¹ Izvještaj Ivana Pieronija o hrvatskim krajiškim gradovima i mjestima god. 1639, priredio Emil LASZOWSKI, *Starine*, knj. XXIX, Zagreb, 1898, 23-25.

³² Prema izvorima IOeHKR/Croatica 1599, April 30, zapisnik i asservat, na dalje April 45, zapisn. 90 v i 27. 4. 1599, August 54, ass. - mišljenja kranjskih staleža 7. 11. 1597. i Koruške 14. 11. 1597. u IOeHKR/Cr.Okt. 47, ass. na prijedlog Generalnog zapovjednika Karlovačke granice.

da bi se vojnici na taj način odvratili od izlazaka na more radi plijena; zatim, vojnici bi se mogli sami opskrbljivati ogrjevom; što bi uštedjelo novce za plaću. Senjska posada mogla bi postati višestruko korisna.

Senjski biskup (od 1595.) Mark Antun de Dominis držao je da su prijedlozi za radikalno čišćenje terena sječom šuma opasni i kratkovidni, da stvaraju vakuum moći u takvu ispražnjenu pojasu između turskog teritorija i Primorja. Turci bi takav pojas "terrae desertae" mogli shvatiti kao "poziv", preplaviti taj pojas poput "novih Huna i Avara" i doprijeti do granica Mletačke Republike i Papinske Države.³³ De Dominis bi pristao na sječju samo uz uvjet da se uskoci, svi do jednog, presele na taj očišćeni teren, radi čuvanja te granice.

Kao druga varijanta spominje se Dominisov memorijal da bi Venecija mogla dati petogodišnji zajam i uzeti u zalog senjske šume, s time da ih ne sijeku, i to ne iz strateških razloga, nego u skladu sa svojim potrebama (tako bi donekle očuvali te šume). I u toj varijanti De Dominis je razmišljao o korisnom upošljavanju uskoka na odvozu drveta do luke Bakar. Prednost tog prijedloga bila bi prema Dominisovoj zamisli u tome što bi Mletačka Republika bila doista u stanju namaknuti taj novac. Zapravo je De Dominis razmišljao o tome da bi Veneciji trebalo povjeriti ne samo senjske šume nego i grad Senj, jer bi Republika bila sposobna i motivirana za to da Senju osigura sustavnu brigu i brižljivu, dosljednu politiku. On je računao na to da bi Venecija mogla pomoći Senju kako bi ponovno došlo do procvata trgovine i živih prometnih veza između Senja i kopna.³⁴

Dominisove prijedloge nisu prihvatile službene vlasti Republike, ali su se zagrijavali za njih mletački trgovci, iza kojih su se krili vjerojatno pustolovi ili špekulanti.³⁵ Mletački se senat tada već bio ukopao u neminovnost oružanog obračuna s nadvojvodom Ferdinandom zbog uskočkog pitanja – kako bi riješio i svoje teritorijalne pretenzije prema Habsburgovcima. Jedan od razloga bio je zacijelo i niz teških napada na mletačke podanike upravo za vrijeme pregovora oko pitanja senjskih šuma. Venecija je našla razlog više da inzistira na maksimalističkom zahtjevu prema Habsburgovcima: radikalno istrebljenje, preseljenje svih uskoka iz Senja.

Osim tih političkih razloga treba pretpostaviti i to da je Venecija ignorirala prijedloge za prodaju ili uzimanje u zalog senjskih šuma zato što ih nije smatrala

³³ Š. LJUBIĆ, 16 (Dominisov nastup pred kolegijem u Mlecima, 12. 6. 1601. Ljubić je naveo pogrešan datum – 12. 7.!).

³⁴ Š. LJUBIĆ, 16 (Dominisov nastup pred kolegijem u Mlecima, 12. 6. 1601.).

³⁵ C. HORVAT, sv. 32, str. 286, 293, 295, 307, 310, 311, 312 95 i sljed.; E. NOVAK, *Monumenta...*, 49, br. 97; IOeHKR/Cr.1600, faks. br. 9, April 8, zapisn. 63 v; April 10, zap. 64 r; Mai 80, zap. 99f, August 28, zap. 164; P. SARPI, nav. dj., str. 416.

značajnijim izvorom prihoda. Zato je vjerodostojnija tvrdnja³⁶ da ogoljelost primorskih obronaka Velebita nije posljedica bezočnoga mletačkog iskorištavanja senjskih šuma, "barem ne u potpunosti". Ante Rukavina misli da su tvrdnje senjskog kanonika Vukasovića (u članku objavljenom u "Ungarisches Magazin" 1783. i guvernera Danda u njegovu izvješću Napoleonu) znak i/ili neobaviještenosti ili političkog taktiziranja.

Kartografski nalazi (općenitije: nabrojena likovna svjedočenja) o Senju, provjeravani narativnim izvorima iz arhivske građe, dopuštaju zaključak da je Senj bio poznat izvan granica habsburških nasljednih zemalja kao primorski grad na raskrižju dobrih veza između mora i kopna, ali da Senj u 16. i do kraja 17. stoljeća nije mogao ostvariti svoje potencijale kao prometno čvorište i lučki grad zbog blizine turskih teritorija i opasnosti od turskih napada.

SENJ – UTVRĐENI GRAD I URBANO SREDIŠTE

Iako je Senj u 16. i 17. stoljeću doživio stanovitu izolaciju i pad značenja, to vrijedi u prvom redu za položaj Senja u odnosu na druge gradove habsburškog teritorija na rubu prema turskim usvajanjima.

Senj je bio dobro zaštićen. Godine 1639. dvorski inženjer Giovanni Pieroni hvali kvalitetno izgrađene gradske zidine, iako mora ustvrditi da su fortifikacije s tornjevima u dosta trošnom stanju. Međutim, tom stanju nije uzrok ratno djelovanje, nego samo senjsko stanovništvo. Pieroni, naime, ističe da su najviše oštećeni drveni dijelovi, jer su nastradali najviše zbog onih kojima treba drva, jer Senj njime dosta oskudijeva.³⁷

Pieroni, koji je pregledao i građevinsko stanje tvrđave Nehaja (izgrađivane od 1551./51. do 1558.), nije se, dakako, zanimao za povijest njezine izgradnje. On je samo ustanovio da je Nehaj čvrsto zidan i dobro čuvan.³⁸ Godine 1550. Ivan je Lenković, izvršivši nalog kralja Ferdinanda I. a na molbu Hrvatskog sabora iz godine 1538., provjerio stanje gradskih zidina Senja (kao i tada postojeće druge granične utvrde, npr. Bihać) i izvijestio o njihovim nedostacima i potrebnim popravcima. U tom iscrpnom izvješću Lenković je predložio dogradnju fortifikacijskih zidina u vidu peterokutnog bastiona ispred zidova gradskog kaštela.³⁹ Kad je krenuo u taj posao, utvrde oko Senja već su postojale, kako potvrđuje instrukcija koju je on dobio. Mladen Hudec senjske utvrde datira

³⁶ A. RUKAVINA, 1970, 104.

³⁷ ("accio non siano di uouo destrutte da i bisognosi di legne (delle quali ui e gran carestia) e ui si uadia solo per le necessarie occorrenze...")

³⁸ "nel quale sta buona guardia".

³⁹ M. KRUHEK, 17, 100.

u vrijeme prije 15. stoljeća, jer ovako građene po njegovu mišljenju nisu mogle odoljeti vatrenom oružju ranoga novog vijeka. Hudec ih drži starijima od onih u Dubrovniku, Korčuli, Hvaru i Stonu, i to djelom vjerojatno autohtonog majstora. Već oko godine 1510. Senjani su zidine svoga grada uoči opasnosti od upada turskih martoloza u bližu okolicu Senja (sami?) dogradili i utvrđivali, za što im je papa Pavao III. pružio financijsku pomoć.

Preostaje još pregledati fond "Festungen" ("fortifikacije") u Staleškome arhivu (Pokrajinskog arhiva) u Grazu da bi se dobio pouzdan podatak o tome koji je majstor podigao tvrđavu Nehaj i kojem kapetanu pripada zasluga za to remek-djelo renesansne fortifikacijske arhitekture.⁴⁰ Prema grbovima u samoj tvrđavi dio zasluge pripada i nasljedniku Lenkovićevu na položaju senjskoga kapetana Herwartu Aurspergu. Aursperg je bio senjski kapetan od 1548.-1556. Nehaj je najvjerojatnije dovršen 1558., na brežuljku izvan gradskih zidina, po čemu se može zaključiti da je grad stariji od utvrde i da se Senj nije razvio ni iz srednjovjekovnog burga niti planskim naseljavanjem ispražnjenog i napuštenog kraja, nego da gradska jezgra pripada staroj urbanoj kulturi kakva je postojala i u drugim dalmatinskim gradovima.

Unatoč prisutnoj opasnosti od Turaka i unatoč značenju koje je imao kao "garnizonski grad", Senj najvjerojatnije čak nije doživio neki značajniji proboj. Da se urbana tradicija grada, izražena postojanjem višeslojnoga gradskog stanovništva, trgovine, obrta i raznih profila djelatnosti, očuvala u gradu, potvrđuju suvremeni narativni izvori. Talijanski trgovac Giovanni iz Ferrare napominje da je u gradu upoznao plemićke obitelji; Paolo Sarpi iznosi svoja saznanja o došljacima-izbjeglicama, koji su u Senju našli plaćeno mjesto u senjskoj posadi. Oni su se mogli skućiti i ženidbom se integrirati u senjsko društvo, baviti se obrtom ili trgovinom. Tek su neplaćeni došljaci svoje uzdržavanje morali osiguravati plijenom iz pljačkaških pohoda. Stanovita profesionalizacija vojnika pojavljuje se već rano, jer su Senjani sve više zadataka čuvanja grada, stražarenja i drugih "ratnih obveza" svaljivali na vojnike iz posade.⁴¹ U tom kontekstu nameće se pitanje je li u Senju došlo do "militarizacije" u smislu prevladavanja vojničkih struktura nad civilnom administracijom. Odgovor bi prije bio "ne" nego "da" (za opširno obrazloženje tog stava trebat će još istraživanja o tome koliko je koji senjski kapetan poštovao drevni Senjski statut, koji je regulirao odnos građana prema svojim gradskim vlastima, ali i kako su se te vlasti trebale odnositi prema građanima). Ne jedan senjski kapetan bio je stranac, koji je rijetko boravio u Senju i prepustio svoje zadatke zamjenicima,

⁴⁰ To tvrde: A. GLAVIČIĆ, 1970, 205-222; S. SEKULIĆ-GVOZDANOVIĆ, 1970, 224-241.

⁴¹ M. KRUHEK, 1990, 97.

koji su pak nerijetko zajedno s posadom sudjelovali u pljačkaškim pohodima – kao uostalom i sami kapetani. Niti kapetani niti njihovi zamjenici nisu uspjeli zadržati potrebnu razinu discipline među vojnicima, a nije poznato da su gajili ambicije za pokoravanjem civilnog života svojim vojnim pravilima. Jedini senjski kapetan koji je zaista pokušavao željeznom rukom ovladati Senjom, Josip Rabatta, platio je glavom svoju okrutnu i strogu vladavinu.

SENJ – GRAD MNOGIH CRKAVA

Giovanni posebno ističe pobožnost Senjana i njihove običaje, koji su bili tijesno povezani s kršćanskim svetkovinama. Običaji za te svetkovine, ali i pripreme za njih, uz Giovannijevo svjedočenje o velikim darivanjima Crkvi i svećenstvu upućuju na dosta vitalnu pobožnost, koja se možda nije oslanjala na dogmatsko vjerovanje, nego na životnost tradicije.

Vedute pokazuju Senj kao grad s mnogo crkvenih tornjeva – taj vidik zajedno s tvrđavom Nehaj ucijepio se u pamćenje i postao znakom prepoznavanja Senja. Te se slike poklapaju sa stvarnošću utoliko što su se neke crkve (možda i pripadajući im samostani) stisnule u stari grad nakon što ih je Lenkovićeva fortifikacija otjerala s njihovih mjesta ispred zidina. Za franjevački samostan iz 1272. Valvasor napominje da je bio izvan zidina, u predjelu Sv. Petra, i da ga je Lenković dao srušiti uz suglasnost pape Pavla III. godine 1547. Za razdoblje postojanja crkve sv. Franje, do bombardiranja Senja godine 1943., o samostanu nema nikakve pisane dokumentacije, čak ni tlocrta. No Melita Viličić pretpostavlja da veća građevina između stambenih kućica na Valvasorovoj veduti prikazuje taj samostan;⁴² Valvasor navodi da je u Senju bilo ukupno 14 sakralnih objekata, iako se na temelju dosadašnjeg iskapanja u Senju nisu mogle locirati te crkve niti identificirati njihova posveta i namjena. Samo za još jednu može se pretpostaviti da je identificirana. Naime, s prvim radovima na obnovi tvrđave Nehaj, započetim 1964. na južnoj strani prizemlja, gotovo na samoj površini otkriveni su temelji stare kapelice, kako se pretpostavljalo, iz 11./12. stoljeća, koja je mogla biti ostatak crkve sv. Jurja, drvnog zaštitnika grada Senja. Pretpostavlja se da je riječ o ostacima crkve sv. Jurja, zaštitnika grada, koja je porušena kad je Lenković gradió tvrđavu Nehaj.⁴³

Vedute govore u prilog pretpostavci da je senjsko plemstvo, podjednako kao i građani, tj. oni koji su ratovali s Turcima na kopnu i Mlečanima na

⁴² M. VILIČIĆ, 1970, 223-240. Prostor porušene crkve sv. Franje bio je predviđen za Uskočki mauzolej, za zbirku svih kamenih svjedoka uskočke povijesti u Senju, njihovo posljednje počivalište.

⁴³ A. GLAVIČIĆ, 1970, 212.

moru, svoju pobožnost iskazivalo značajnim financijskim darivanjima za izgradnju crkvi.

SENJ I KLIS

Očito vitalna pobožnost Senjana izražavala se i u žaru kojim su Senjani pozdravljali mnogobrojne planove za ponovno osvajanje Bosne i "oslobađanje toliko kršćanskih duša od osmanlijskog jarma". Suvremeni historiografi Minuccio Minucci i Paolo Sarpi tvrde da su "uskoci" bivši branitelji tvrđave Klisa nakon pada te utvrde iz Senja i habsburških teritorija nastavili svoju borbu, da ih je očito ujedinila i nadahnjivala ideja da od Klisa treba krenuti u ponovno osvajanje Bosne i Balkana. Da je ime Klis u to doba očito nešto značilo, vidi se po tome što je taj Klis upisan u sve važnije karte u Dalmaciji.

Ideju o oslobađanju Bosne pomoću ustanka u Klisu zastupali su više-manje intenzivno sve pape tijekom 16. stoljeća. Pape su pozivali u "križarski rat", – u 16. stoljeću se radilo o uklanjanju stalnog ugrožavanja granica kršćanskih zemalja. Klis je u tim planovima proglašen "ključem Hercegovine". Dizanje ustanka kršćanskih naroda pod jarmom Polumjeseca i potiskivanje Osmanlija iz Europe trebalo je prema papinoj zamisli krenuti upravo iz toga grada, koji je postao sinonimom širenja turske vlasti, jer se vjerovalo da su upravo kod Splita Turci dospjeli u neposrednu blizinu jednog od najznačajnijih gradova u Dalmaciji.

Zanimanje kršćanskih vladara za papinske planove, međutim, nije pobudila obrana prave vjere, nego – kao uostalom i samoga papu - nada u teritorijalne dobiti, dodatne izvore prihoda i širenje utjecaja. Pape su realno politički računali na to da bi oslobađanjem kopnenog puta prema Svetoj Zemlji svakako potvrdili svoju vodeću ulogu, pa makar se ona sastojala i samo u moralnom vodstvu nad europskim silama. Propovjednici ponovnog osvajanja kršćanskih zemalja odvažili su se obratiti se dvorovima – i naišli na zanimanje i kod habsburških vladara i kod talijanskih knezova, a napose kod španjolskih namjesnika u Milanu i u Napulju. Uglavnom su se oni našli na dvoru španjolskog vicekralja Duque de Osuna, koji će ohrabren tim izvjestiteljima pokušati i sam uz zaštitu i u njihovoj organizaciji krenuti prema Mletačkom zaljevu.

Klement VIII. upućivao je misionare i propovjednike na istok kako bi tamošnje kršćansko stanovništvo potaknuli na sveopći ustanak protiv Turaka. Propovjednici su posebno apelirali na senjske uskoke. Našlo se dobrovoljaca, onih željnih pustolovina, ali i drugih koji su kovali velike osvajačke planove i maštari o trijumfalnom ulazu u Svetu Zemlju.

Senj je stekao glas kao utočište hrabrih branitelja tvrđave Klisa koji je 1537. pao, dakako i drugih stanovnika okolice Klisa, otočana, čak i pobjeglih

kažnjenika s druge obale Jadrana. Planovi za ponovno osvajanje Klisa osobito su snažno odjeknuli u Senju – Petar Kružić je po legendi predao Senju ključeve tvrđave, Senj i Klis bile su kao rođaci i po tome što su se mitovi oko branitelja-uskoka nadahnjivali borbenošću Senjana. Kao takvi, i Senj i Klis su pobudili zanimanje više europskih vladara (Rimske Kurije, Španjolske, Francuske i talijanskih knezova) za nova teritorijalna osvajanja – to potvrđuju i objavljeni izvori.⁴⁴ Apeli na podršku toj ideji koji su odzvanjali na tim dvorovima sve do Španjolske, pronijeli su ime grada Senja i pobudili teritorijalne pretenzije.

U diplomatskom dopisivanju došlo je do izražaja zašto je Senj atraktivna meta za teritorijalne kalkulacije: kao dobro utvrđeni grad, s lukom i izvrsnom, najkraćom vezom između jadranske obale i kopna, kao staro trgovačko središte koje bi to moglo ponovno postati i produbiti trgovinske, gospodarske i političke odnose Venecije, Habsburgovaca i Osmanlijskog Carstva koji su postojali i opstojali bez obzira na smjene rata i mira. Čak i gusarstvo nije Senju donijelo oskudicu zbog kaznene blokade Mlečana, nego i stanovito bogatstvo i blagostanje. U 16. stoljeću je putopisna literatura Senj svrstavala među poznata gusarska uporišta jadranskih i sredozemnih luka,⁴⁵ bez obzira na to što se po "infrastrukturi", velikim skladištima, trgovinama, preprodavačima i svim onim zanatima koji su se razvijali u velikim trgovačkim i gusarskim središtima, Senj nije mogao mjeriti s drugim gradovima. Senjsko stanovništvo razvijalo je spoj građanstva i plemstva s gusarstvom – spoj koji su hvalili trgovac Giovanni iz Ferrare⁴⁶ i škotski putopisac William Lithgow iz Glasgowa u svom putopisu *The Totall Discourses of the Rare Aduentures and Painefull Peregrinations of Long Nineteen Years Trauayles from Scotland to The Most Famous Kingdomes in Europe, Asia and Africa*, objavljenom 1609. u Glasgouu.

REZULTAT KARTOGRAFSKOG PRISTUPA

Senj je kako proizlazi iz nalaza ovog istraživanja, omanji primorski gradić čije je značenje u suvremenoj politici nadmašilo prostorne dimenzije i prirodni položaj toga grada.

U slučaju grada Senja i njegove okolice crtani materijal nadopunjuje nalaze iz arhivske građe bečkoga Ratnog arhiva vezane uz materijalni položaj Senja.

⁴⁴ Objavljeni u serijama *Monumenta historiam Slavorum meridionalium spectantia (Monumenta uscocchorum)*, *Starine, Vetera Monumenta, Barozzi-Berchet, Radovi JAZU*.

⁴⁵ Povjesničar Fernand BRAUDEL svrstao Senj u red čuvenih gusarskih uporišta kakva su u Sredozemlju bili Livorno, Napulj, La Valetta, a u Jadranskom moru Budva/Antivari, Omiš i Neretvanska delta.

⁴⁶ F. RAČKI, *Starine IX*.

Nalaz iz kartografskih izvora dokazuje da je Senj, čiji krajolik pruža prirodni put i najizravniju vezu između kopna i mora, tijekom 16. i do kraja 17. stoljeća živio donekle izoliran od svoga zaleđa. Zaključak da je i morski, odnosno lučki, promet trpio zbog nefunkcioniranja toga prirodnog puta, može se provjeriti (uz provjeru putopisne literature i službenih izvješća) i na temelju fizičkih osobina toga kraja, koje su kartografi revno bilježili. No, iako je opskrba Senja s kopna bila dosta otežana, zemljovidi i vedute grada pokazuju da se Senj nije doimao kao osiromašeni i zanemareni grad. Dapače, Senj se predstavljao putopiscima i geografima kao solidno izgrađen, čuvan i obranjen grad očito imućnih građana, koji su svoju gospodarsku moć dokazivali podjednako izdašnim darivanjima Crkvi i svećenstvu u Senju, kao i građevinskim poletom, stvorivši niz sakralnih građevina. Vedute Senja pokazuju grad s velikim brojem crkvenih tornjeva. Sinopsis historiografa Senja iz 16. i prve polovine 17. stoljeća, putopisi suvremenih putnika-pustolova, ali i izvješća dužnosnika Republike Venecije i habsburških vlasti a uz to i prikazan likovni materijal, nameću zaključak da su Senjani bili i građani i uskoci i da se te dvije etike i tradicije u senjskom stanovništvu nisu sukobljavale, dapače, one su stvorile jedinstven identitet Senjana.

Uskočka se tradicija u Senju napajala sjećanjima na podrijetlo mnogih Senjana i uspomenom na gubitak Klisa 1537. U Senju su zato ideje o sveopćem križarskom pohodu protiv Turaka radi oslobađanja Bosne i cijelog Balkana padale na posebno plodno i pripremljeno tlo. Apeli na podršku toj ideji odzvanjali su na mnogim talijanskim dvorovima, sve do Španjolske, a iz njih su europski knezovi čuli i za Senj.

Literatura

- C. W. BRACEWELL, *Senjski uskoci. Piratstvo, razbojništvo i sveti rat na Jadranu u šesnaestom stoljeću*, Zagreb, 1997.
- A. GLAVIČIĆ, Informacija za obnovu tvrđave Nehaj i izgradnju uskočkog mauzoleja u Senju 1972-1973, *Senjski zbornik*, 4, Senj, 1970, 205-222.
- M. GROSS, *Suvremena historiografija. Korijeni, postignuća, traganja*, Zagreb, 1996.
- C. HORVAT, *Monumenta historiam Uscochorum illustrantia*, sv. 1, *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium*, sv. 32, JAZU, Zagreb, 1910.
- M. KRUEK, Utvrde Senjske kapetanije u 16. stoljeću, *Senjski zbornik*, 17, Senj, 1990, 73-112.
- E. LASZOWSKI, Izvještaji Ivana Pieronija o hrvatskim krajiškim gradovima i mjestima 1639. godine, *Starine*, knj. XXIX, Zagreb, 1898.
- F. RAČKI, Prilozi za poviest hrvatskih uskoka, *Starine*, JAZU, 9, Zagreb, 1877, 172-256.
- A. RUKAVINA, Privreda ličke i primorske strane Velebita, *Senjski zbornik*, 4, Senj, 1970, 99-123.

- S. SABLJAK, Povijesno-topografska skica Senja, *Senjski zbornik*, 17, Senj, 1990, 267-272.
- S. SEKULIĆ-GVOZDANOVIĆ, Izgradnja, opis i analiza projekta obnove tvrđave Nehaj u Senju; *Senjski zbornik*, 4, Senj, 1970, 241-262.
- M. SLUKAN, Kartografski izvori za povijest Triplex Confiniuma, *Katalog izložbe u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu*, 29. 10. 1999.
- G. STANOJEVIĆ, *Senjski uskoci*, Beograd, 1973.
- S. SZAVITS-NOSSAN, Ceste Karlovac-Senj od najstarijih vremena do sredine XIX. stoljeća, *Senjski zbornik*, 4, Senj, 1970, 127-167.
- M. VILIČIĆ, Kakvu namjenu dati prostoru porušene memorijalne crkve sv. Franje u Senju, *Senjski zbornik*, 4, 1970a, 225-240.
- M. VILIČIĆ, Prijedlog za obnovu kule "Lipice" u Senju, *Senjski zbornik*, 4, Senj, 1970b, 263-270.

DIE STADT SENJ IN DER EUROPHEISCHEN KARTOGRAPHIE DES 16. UND 17. JAHRHUNDERTS

Zusammenfassung

Im vorliegenden Aufsatz beschäftigte sich die Autorin mit der "Oekohistorie" der Stadt Zengg/Senj. Diese fragt nach den naturlichen Voraussetzungen historischer Ereignisse. Landkarten und generell bildliche Darstellungen, die den Anspruch auf geographische Naturtreue erheben, bilden hierfür eine wertvolle Quelle.

Im Falle der Stadt Zengg/Senj bestätigen die ältesten Zeugnisse der Kartographie, Landkarten und Veduten aus der Kartographischen Sammlung des Kroatischen Staatsarchives in Agram, sowie Skizzen des Baubestandes der Militärgrenze mit den dazugehörigen Legenden und Inspektionsberichten Befunde aus dem archivalischen Material des Kriegsarchives in Wien die schwierige materielle Situation der Zengger trotz hoher Aufwendungen des Hofkriegsrates: Die naturlichen Gegebenheiten der Landschaft und die historische Belastung durch die Nähe der "Grenze" zu den türkischen Territorien verhinderten, dass sich Senj zu jenem bedeutenden Verkehrsknoten entwickeln konnte, wie sie Zengg/Senj als alte Seefahrer- und Hafenstadt in vortürkischer Zeit genoss. Aber Zengg/Senj erhielt sich auch unter den Bedingungen der "Militarisierung", als die Verteidigung der Stadt und des Hinterlandes vorrangiges Anliegen war, den urbanen Charakter: die soziale Schichtung seiner Bevölkerung, geistige Ansprüche, die sich in einer lebendigen Volksfrömmigkeit und im Weiterbestehen bürgerlich-städtischer Traditionen ausdrückten. Zengg/Senj wurde nicht "militarisiert", d.h. nicht durch militärische Disziplin geprägt und militärischen Bedürfnissen nicht zur Gänze untergeordnet.

Die Autorin wies aus Problembewusstsein darauf hin, dass bei der Konsultation des Kartenmaterials immer die Gefahr besteht, in die Karten vorausgesetzte Überzeugungen hineinzulesen. Die Karten des 16. und 17. Jahrhunderts weisen noch keinen hohen Abstraktionsgrad auf; mit ihrer fast realistischen Bildersprache zeigen sie dafür eine Vielzahl von Details und lassen vielfältige Interpretationen zu. Die Verfasserin hat auf die nicht von den schriftlichen Quellen gestützten Interpretationsmöglichkeiten hingewiesen.

THE CITY OF SENJ IN THE CARTOGRAPHY FROM THE 16th AND 17th CENTURY

S u m m a r y

This essay is a contribution to the "Oeco-history" of Senj. This "subaspect of economic and social history researches the natural preconditions of historical events. Landmapes and, in general, illustrations are indispensable and very important sources, as they pretend on geographically preciseness and detailness.

Zengg/Senj as an urbane center, situated at the Adriatic-seacoste can be traced on some of the oldest geographical maps dating from the later 16. and the earlier 17. century, represented in the Cartographical collection of the Croatian State Archive. Besides landmapes, important sources are also sketches of the architectonic "stock" (e.g. civil buildings, family-houses, fortresses, walls) and explaining legends, as well as the reports of military engineers on the architectonical status and their proposals for reconstruction. The cited cartographical sources compared with the results of researches in the narrative archival of the "Kriegsarchiv" (the Court-War-Council's Archiv in Vienna and Graz, als well as the complementary sources of the Slovenian State Archive in Ljubljana) show that it was the crude karst-landscape of Senj as well as its ras climate, which additionally to the vicinity of the (invisible) border-line to the Turkish territories of Bosna blocked the development of traffic, contacts with continental Croatia and the other Inneraustrian provinces. However, Senj which throughout the 16. and the 17. century had to concentrate all its forces on its defension and the protection of its back area, and therefore faced a certain "militarisation", in the sense of subording all other needs to military discipline, did not forfeit its urban image and reputation as an ancient urban center.

The autoress faced the need to draw attention on the fact, that the cartographical sources of the historical period in question, which represents the most early cartographical tradition, cannot claim the same high degree of objectiveness as modern cartography. But in comparison to the utmost abstract and symbolic "language" of modern landmapes, these ancient Renaissance-sources offer us a lot of concrete details and, therefor, allow various interpretations. Thus it is indispensable to combine the cartographical researches with archival sources.